
KRITIKAI SZEMLE

K Ö N Y V E K

METSZŐPONTBAN

Utasi Csaba: *Vonulni ha illőn*. Forum, Újvidék, 1982.

A kritikus számára saját alkotói kételyei és problémái azonos értékűek, jelentőségűek a prózaírók s költők alkotói dilemmáival, kérdéseivel. Elengedhetetlen, hogy a műveket elemző, könyveket értékelő, mesterségbeli problémákat megvilágító, írói szándékok és megvalósulások arányát vizsgáló kritikus ne írjon magáról a kritikáról, ne töprengjen a kritikairás értelmén, célján, módszerein vagy eszközein. Az igazi kritikus számára írni mindig annyit jelent, mint vallani. A különbség „mindössze” annyi, hogy az író maga talál rá anyagára, élményeire, tárgyára, a kritikus viszont hozott anyagból dolgozik; mások művei által mutatkoznak meg.

Utasi Csaba tanulmány- és kritikagyűjteménye, a *Vonulni ha illőn*, a közvetett alkotói vallomás fontos, értékes és példamutató könyve, melynek bemutatását, bírálatát óhatatlanul is a kritikáról vallott nézeteinek számbavételével kell kezdeni.

— Hogyan írjon — a kritikus — értelemmel és értelemhez szólón olyasmiről, ami erendően emocionális karakterű, s amit az elme hideg fénye el nem érhet és át nem járhat soha? — olvassuk Utasinak a kritikairó Szinmai Károlyról készült tanulmányában. A kérdés felvetése, megfogalmazásának módja eleve magában foglalja a választ is. Utasi feleletét, azt, amit sankítottan ő sem itt, sem másutt, ahol a kritikáról ír, nem mond ki, de amelyre az egész könyv, s általában Utasi kritikus habitusa, kritikái jelenthetik a választ.

Utasi Csaba elemző kritikus. A műveket vizsgálja s nem a körülményeket, nem az esztétikán túli, kívüli összefüggéseket keresi. Ugyanakkor azonban nem menti fel önmagát az értékelés, a véleménynyilvánítás nehéz, áldatlan feladata alól sem. „Az elmúlt évtizedben — írja *A Lola-versektől a Gerilladalokig* című remek (fél)portré bevezető részében — egyfelől kiváló tanulmányok születtek költőink műveinek időszerűségéről, filozófiai, etikai üzeneteiről, másfelől pedig (...) nélkülözhetetlen dolgozatok jelentek meg egy-egy költőnk versbeszédének sajátosságairól, szervezetségéről, esztétikai hírértékeket hordozó szerkezeti elemek funk-

cionálásáról, anélkül azonban, hogy az interpretálás és a leírás mellett sor került volna az értékelés műveletére is.” Az a kritikus magatartás, amely a művek mellett haladva próbál szólni a művekről, idegen Utasi-tól, irtózik az önmagával, eszközeivel, módszereivel tüntetően elégedett kritika (kritika?) narcizmusától. A kritikának szerinte *metszenie* kell a művek, ahogy a Tolnai-írásban áll, a „versek világát”. Nem következik azonban ebből, hogy Utasi abszolutizálja, irodalomfölöttivé emeli a kritikát. Ismeri ugyanis a kritika „nyomorúságának” nyugtalanító kérdéseit is. Ahogy az *Avantgarde és művészetfejlődés* fontos, nem véletlenül a könyv élére szerkesztett tanulmányában, mintegy önmagának is, megfogalmazza: „A kritika ugyanis értékelő-magyarító természetéből következően újra meg újra megkísérli ‚lepárolni‘ az irodalmi művek esszenciáját, ám az esetek többségében rá sem döbben, hogy az esszencia után kutatva szétrombolja a forma és a tartalom megbonthatatlan egységét, vagyis eleve lezárja maga előtt az esszencia felé vezető utat. Akár impresszióit, akár eszméit választja elsődleges mércéül, megtépázza a mű belső egységét, s elkerülhetetlenül tárggyá redukálja az alkotást...” Mi ez, ha nem az irodalom nagymértékű becsülése, szeretete?! Az, amit Utasi a különféle, az övétől lényegesen eltérő kritikai módszerektől is elvár, feltételez. Amikor viszont elégtelennek, egyoldalúnak találja a megideologizálás szándékát mutató vagy kizárólag a szerkezeti elemekre korlátozódó vizsgálódást, ezeket azért marasztalja el, mert „a mű kimeríthetetlen totalitásának csak egy dimenzióját” tárják, tárhatják fel. Az elemző-értékelő módszert is feltehetőleg azért választotta, mert érzése és tapasztalata szerint „mélyrehatóbban” tudja felfedni, megmutatni az irodalmi mű belső összefüggéseit, immanens értékeit. De azt sem szégyelli, hogyha ez nem sikerül. Jó érzéssel tapint rá például Bognár Antal *Textusaijának* jellemzőjére, amikor „esztétikai értékét elsősorban a nyelv strukturálásának módjára”-ban látja, de saját elvárásainak „kaptafáival” magyarázza, igazolja, hogy a kötet novelláinak ezt a sajátját képtelen kellően méltányolni. A megtorpanás bevallása mintegy bizonyítéka lehet annak, hogy Utasi számára az irodalmi művek mérlegelése nem végezhető el „holmi objektív kritikussággal”, gépiesen, lelketlenül. „A kritika — írja a kötet egyik legfontosabb bírálatában, amely a *Különös ajándék* című novella-antológiáról jelent meg —, eszköztáratól és felkészültségének fokától függetlenül, mindig egyéni hozzáállásról is tanúskodik, melynek »objektivitásáról« vagy »szubjektivitásáról« végső fokon nem az alkotói hiúság dönt, hanem a műveket és bírálatokat egyaránt megrostáló idő. Ennek belátása azonban korántsem a teljes viszonylagosság felé sodorja a kritikust, ellenkezőleg kockázatvállalásra, nyílt szembenézésre ösztönzi...” Ez az önmagával és a művel szembeni *nyitottság* az Utasi-féle kritikátról legszilárdabb pontja, igazi fedezete. Ilyen alapállás látván a hibák felemlítése, a művek részleteinek vagy egészének elutasítása semmiképpen sem nézhető holmi kritikus alkádkösködésnek, öntetszelgő

levágási mániának, ahogy tájunkon a „negatív” kritikát tekintik. A kritika ugyanis „ha nem húz határvonalat, ha vonalkodik rámutatni a költői megtorpanásokra és zsáknutcsákra”, semmiképpen sem tesz jó szolgálatot sem a műnek, sem az irodalomnak. És Utasi becsületére váljék, hogy ezt épp a vele közös nemzedékbe tartozó Tolnai Ottó első költői korszakát elemző-értékelő tanulmánya bevezető soraiban érzi fontosnak közölni, de semmiképpen sem azért, hogy ily módon a kritikus biztos fedezékbe vonulhasson, szépen megfogalmazott érveinek bástyája mögül lődjön mérgezett nyilait, hanem mert a kritikát a műre és az olvasóra vonatkoztatva tartja fontosnak, lényeges eligazító instrumentumnak: „Az árnyoldalokról — írja ugyanebben a tanulmányban —, a felemás eredményekről hallgató kritika (...), melynek hatványozott ízlésformáló ereje is lehet, közvetve azt sugallja, hogy a modernség fogalma mű-távolsban is az esztétikai minősítés eszköze lehet, s ily módon akarva-akaratlanul gátolja a költészet egyébként sem könnyű felszívódását egy szélesebb olvasóközönség körében.” Ebben nemcsak az figyelemreméltó, hogy a kritika felelőssége fokozódik, ha ún. modern műveket vizsgál (Utasi, ismerve például Tolnai- vagy Ladik-írását, valóban nem érheti a modernekkel szembeni megalkuvás, elnézés vádjá), hanem a kritika funkciójának megjelölése is lényeges mozzanat. Hogy „ízlésformáló”-nak kell lennie, és segítenie kell a művek befogadását, „felszívódását” — megértését. Ha elemez, ha értékkel, minősít, akkor ezt nem önmaga szóalkoztatására, nem is megátalkodott fontoskodásból teszi, hanem abból az áldatlan ütközőszerepből adódóan, ami kiosztatott neki: írók és olvasók, művek és befogadók között jelölve ki helyét.

Hogy a kritikus, adottságaitól és lehetőségeitől függően, minél teljesebben megfeleljen a kritikával együtt a bírálót is köztes szerepbe kényeszerítő konvencionálnak, Utasi szerint semmiképpen sem engedheti meg magának a mellébeszélés kényelmét és azt a felelőtleniséget, hogy ne alakítsa ki saját mércéinek rendszerét. Ez utóbbi miatt rója meg a kritikafő Herceg Jánost. Szirmai és Juhász Gézárt viszont a másról beszélés jogos vádjával illeti. Szirmai terjedelmes betétek kritikába ilktatásával futtatva ködben veszteglő valkvágányokra bírálatait, „patetikusán” szárnyaló ujjgyakorlatait végezve elfeledkezett arról, hogy a „szóban forgó műről” mondjon valamit. Utasi nem mondja ki, de nyilvánvaló, hogy sokkal súlyosabb kritikusi véték, amit például Juhász tesz, amikor a könnyebb, kényelmesebb megoldást választva nem vállalkozik — Zalkány összegyűjtött versei kapcsán — a kegyetlen szólkimondásra, inkább vállalja a „másról beszélés kálváriáját”.

Utasinak önmaga és kritikus társai iránti igényei után, szükségszerűen következik annak a számbavétele, mit vár, kér számon a költőtől és prózaíróktól.

Az *Ami nincs* című verseskötetről írva már az első mondatban „boldog” költőnek mondja Jungot, mert „énekelni tudott anélkül, hogy maga

az ének kérdésessé vált volna számára". A mondat második fele láthatóan „átértékelő” a boldog jelzőt, a költőt pedig, „mert önmagától távol” verselt, kiirekeszti a költészet tartományából. Ezt a régi költői attitűdöt ismeri fel a kritikus az *Ami nincs* verseinek egy részében is, ott, ahol a történelmi múltat idéző Jung „távol tartja magát a leírt szituációtól”, ahol „történelmi vázlatokat, tablókát készít, anélkül, hogy a megfestett képekbe, (képletesen, ő maga besétálna”. A „lírai én” távolmaradását a kritikus „feszültség csökkentő”-nek érzi. Amikor viszont „elérkezik önmagához”, lírája úgy válik személyessé, hogy „régóta meglevő távlatai (...) mind határozottabb öneszmélése” folytán verssé csomósdznak.

Varga Zoltán *Hallgatás* című prózakötetéről írva vázolja a szerző útját is, megállapítva, hogy mindennél fontosabb, hogy „az író teljes értelmi-értelmi valójával szövegen belülre küzdje magát”.

A történelmi regényekről írt kritikák előjáró észrevételei között viszont mintegy a művek megítélésének kiindulópontjául jelöli meg annak a módnak a vizsgálatát, „ahogyan — a regényíró — kora létkérdéseitől sem menekülve, epikai struktúrává szervezi élményanyagát”. Mert: „ha az író *nincs jelen a maga idejében*, nem lehet jelen egyetlen más időben sem, így nincs esélye, hogy maradandó regényt írjon”.

Az utolsó mondat árulkodva visszavilágít az írókkal szembeni elvárást jelző többi idézetre, arra, hogy Utasi szerint a maradandó, értésd: értékes irodalmi alkotás létrehozásának és felismerésének feltétele, hogy az író a művén belül legyen, éljen, belülről nyilatkozzon meg. (Nyilván ennek hiányát érezhette, s ezért utasíthatta el Bognár novelláit a kritikus.) Nemcsak a mű világából, hanem önmagából. Így teszi, teheti hitelessé alkotását, önnön íróságát.

Az író autenticitása megnyilatkozását, nyomait keresi Utasi a művekben. Természetesen jól tudva, hogy ennek a követelménynek leglátványosabb jeleit az esztétika szféráján belül kell keresni.

Utasi nemcsak elemző-értékelő kritikus, hanem olyan kritikus is, aki számára a költői eszközök lényeges, elsődleges ismérve, hogy ezek magukon viselik az esztétikai hitelesítés védjegyét. A példák hosszú sorát lehet idézni, amelyekben Utasi ilyen értelemben vail az irodalomról. Az irodalomtörténet-írást, a *Rokonok* kapcsán, azért marasztalja el, mert hirdeti ugyan az esztétikum és eszmeiség „megbonthatatlan egységét”, ugyanakkor azonban „paradox módon mást sem tesz, mint módszeresen feltárja és újraépíti a regény csöppet sem rejtett mondandóját”. Másutt tiltakozik „a művészetet eszközzé nyomorító” pragmatizmus ellen, még ha ez forradalmi vívmányok elismertetését célozza is, „mivel a művészi és forradalmi alkotótevékenység természete alapvető előéréseket mutat”. Ugyanitt, Fejtő Ferenc József Attila-könyve kapcsán, mondja ki: „Ideje volna hát, hogy végre »esztétikai fordulatok« felől közelítessék meg néhány vendégünk összes József Attila-tanulmánya.” Komáromi verseit azért

tartja „lila rigmusoknak”, mert a költészet viszonylatában mutatnak alapvető fogyatékségeket. („Egyetlen olyan komplex képe sincs..., amely rábírná az embert, hogy megálljon, s a kép hírértékének tünkát fürkészsze.”) A *Telep* címmel összegyűjtött Maurits-versek azért maradnak a „költészetben innen”, mert hiányzik az a „biztos pont, amely a széthulló nyelvi anyagot úgy-ahogy összetartja”. Bosnyák ellenverseit, ethoszait az „organikus költői világ” eszközeinek hiánya folytán látja elsősorban csak dokumentumértékűeknek. Deák *Aszály* című történelmi regényének témáját azért tekintni elhibázottnak, mert nem „skínál lehetőséget” a „benne kibomló tudattartalmak művészi megfogalmazására”. Gion regényének (*Virágos katona*) elhibázottságát az „alkotói kompromisszum alkotó” erejében ismeri fel. Burány *Hadjárat* című ifjúsági történelmi regénye azért nem teljes értékű, mert „sokkal inkább történelmi lecke, mint esztétikai megvalósulás”. A kritikáiról Heroeg tévedése, hogy a „művek esztétikai sajátosságai csak másodlagosan érdeklők”.

Utasi viszont — ahogy a találomra kiragadott néhány idézettöredékből is látszik — elsődlegesen a művek „esztétikai sajátosságai” érdeklők. Ezek szálán haladva végzi elemzéseit. Amint azt az a tény is mutatja, hogy kritikáinak nagy része már indításában esztétikai, műfaji kérdéseket vet fel. Ezért látom tévesnek azt a közelítést Utasi kritikus munkásságának megítélésékor, amely a *Vonulni ha illőm* megelőző kötet, a *Tíz év után*, alapján írt portré vezérfonala. Ebben Bosnyák István szerint Utasi „a mű alkotás jellegének — esztétikájának — megragadásához az alkotásban megnyilatkozó szellemi magatartásformák — etika — felől közelít és jut el”. Holott Utasinál (Bosnyáknál nem) fordított sorrendet kell kialakítani. Mindkét kötet tanulása szerint Utasi kritikáiban, tanulmányaiban elsősorban esztétikai szempontok érvényesülnek, esztétikai-etikai — s nem etikai-esztétikai! — közelítés jellemző rá. Talán az vezette félre a portréíró, hogy Utasi kritikáiból, tanulmányaiból hiányzik a szakmai tolvajnyelv egyoldalúsága, a sterilitás, amit egyesek holmi esztétikai szférával vélnek azonosíthatónak.

A kifejezetten esztétikai jellegű vizsgálódási módszert nem pusztán Utasi érdeklében kell hangsúlyossá tenni, hanem azért is, mert a jugoszláviai magyar irodalmi kritika nem bővelkedik kimondottan esztétikai jellegű bírálatokban. Sőt, a kritikák — néhány kivételtől eltekintve — vagy féloldalasra sikeredett formális elemzések, vagy műinterpretációk, vagy pedig ideologizáló könyvbemutatók. Általában hiányzik az a kritikátípus, amelynek Utasi az egyik művelője, amit viszont sem hagyományaink, sem a hirtelen feltárulkozó lehetőségeink nem ösztönöznek egyértelműen. Tény, hogy nálunk könnyen lehet bárki kritikus (költő is, prózaíró is), s ugyanúgy kritikus maradhat, ha már alig néhány próbálkozás után így fogadták el, anélkül, hogy szükségét éreznék vagy számon kérnék tőle szempontjainak rendszerré szerveződését. Azt, ami a *Vonulni ha illőm* (a *Tíz év után* is!) mindenekelőtt jellemzi. Már csak ennek

tudatosítása érdekében — ezenkívül például a biztos szemű és tollú elemzéseikért, a megalkuvás nélküli értékelésekért, a következetességért, a nyelvi igényességért, mindez a kötet egy-két fölöslegesnek látszó darabja ellenére —, s irodalmunkról való gondolkodás módjának — Bányai kötetei óta erre nem láttunk példát — könyvbe kiteljesedő jellege miatt is érdemes volt vállalnia a Forumnak az Utasi-könyv kiadását, még ha különben nem éppen szorgalmazza kritika- és tanulmánykötetek megjelenését. (Könyvkiadásunk alapján kritikánkat, amelyre egykor olyan büszkék voltunk, alig létező, csenevész műfajnak vélhetnék az avatatlanok!)

Jókor (talán még jókor?) jelent meg ez a gyűjtemény azért is, mert arra is figyelmeztet, hogy kritikát — hiteles, esztétikailag megalapozott kritikát — írni itt *mást* jelent, mint verset vagy regényt írni. Nem többet, nem is kevesebbet, csak mást. Mert ez egy kis irodalom, belterjes, s az utóbbi időben mintha ismét még belterjesebbé záródna. Itt kritikát írni — Utasi hozzáállásával és érzékenységgel — annyit jelent, mint horizontot nyitni, vagy tévutakat lezárni, de mindenképpen utat mutatni — alkotónak, közönségnek.

Ezt teszi a *Vonulni ha illőn*, amely abban különbözik Utasi előző kötetétől, hogy amikor a szerző irodalmi szeszibilitását bizonyítandó esszék vezették be a kritikákat, ezúttal az irodalomról való gondolkodást bizonyítandó irodalomtörténeti tanulmányok alkotják a kötet első tömbjét. Az esszék lebegőbbek és hevesebbek voltak, s az utánuk következő kritikák ennek megfelelően magasabb hőfokon izzottak, a második kötetet nyitó racionálisabb műfaj, az irodalomtörténeti tanulmányok után következő kritikák viszont higgadtabbak és alaposabbak is a *Tíz év után*-ban levőknél.

GEROLD László

A KRITIKA SZABADSÁGHARCA

Utasi Csaba: *Vonulni ha illőn*, Forum Könyvkiadó, Újvidék, 1982.

Utasi Csaba nem tartozott, ma sem tartozik a divatos elméletíróink, a gyakrabban idézett kritikuskaink közé. Ennek az lehet a magyarázata, hogy Utasi egy új bekezdés erejéig sem gyártott kurrens líra-, próza-, kritikaelméleti töredékeket, két évtizedes ténykedése során ugyanis a munka nehezebbjét végezte: szabályos — túlnyomórészt kis terjedelmű — tárgyi kritikai tanulmányokat írt irodalmi jelenségekről, irodalmi művekről. A régieskedő meghatározás ne tévesszen meg senkit, csupán annak a jelzete kívánt lenni, hogy Utasi Csaba a recenzió szabta terjedelmi határokon belül kimunkált egy nemes hagyományokat követő kritikai műfajt, amelynek tényiszteleten alapuló tárgyszerűsége szerencsés módon